

TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Türk lehçelerini sınıflandırmada öteden beri üç temel kriter (ölçüt) göz önünde bulundurulmuştur:

1. Dil Farklılıkları
2. Coğrafi Farklılıklar
3. Etnik Farklılıklar (Boy Farklılıkları)

Bu kriterler içerisinde lehçeler arası dil farklılıklarının tespiti büyük önem arz etmektedir.

Günümüzdeki bilgilerimizle Türk lehçelerini sınıflandırırken kullanılan dilsel ölçütlerin önemlileri aşağıda sıralanmıştır:

- 1- Kelime içi ve kelime sonu $l \sim \text{ş}$, $r \sim \text{z}$; ses denklikleri ile kelime başı $s \sim \text{y}$ ses denklikleri.
- 2- Kelime başındaki h sesinin durumu.
- 3- Eski Türkçe söz içi ve söz sonundaki d sesinin durumu.
- 4- Çok heceli kelimelerin sonundaki $-ı\text{ğ}$ ses grubunun durumu.
- 5- İlk hecedeki $-a\text{ğ}$ ses grubunun durumu.
- 6- Kelime başındaki t - ünsüzünün durumu.
- 7- Kelime başındaki k - ünsüzünün durumu.
- 8- Kelime başındaki y - ünsüzünün durumu.
- 9- Eklerin başındaki ve sonundaki $g/\text{ğ}$ - , $-g/\text{-ğ}$ seslerinin durumu.
- 10- *bol*- fiilinin durumu.
- 11- Eski Türkçe söz içi ve söz sonundaki $\tilde{n}$ sesinin durumu.
- 12- $/\text{-an}/, / \text{-en}/; / \text{-gan}/, / \text{-gen}/$ ekinin durumu.
13. Çokluk, iyelik ve hal çekimleri. (Nadir Kullanılır).
14. Kip ve zaman çekimleri. (Nadir Kullanılır).

Tasniflerde Kullanılan Sembol (Ölçüt) Kelimeler:

“*ayak, dağ, dağlı, yeşil, ağız, aşık, dokuz, yol, yıl, söz, sarı, yıldız, çalgı, baş, taş, kişi, ev, var, kal- (kalan), ver-, koş-, ol-, gel-*” vb.

GÜNÜMÜZ KIPÇAK LEHÇELERİ

1. Kazakça,
2. Kırgızca, (ayak-tôlû)
3. Tatarca,
4. Başkurtça,
5. Karakalpakça,
6. Nogayca,
7. Kumukça,
8. Karaçay-Balkarca,
9. Karayimce,
10. Kırım Tatarcası

KIPÇAK LEHÇELERİNİN TASNİFİ

ayak-tawlı grubu (Kuzey-Batı / Kıpçak Grubu)

kos- alt grubu

(Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca) (Aral-Hazar Grubu) (Doğu Kıpçak Grubu)

kuş- alt grubu

(Tatarca, Başkurtça) (İdil-Ural Grubu) (Kuzey Kıpçak Grubu)

koş- alt grubu

(Kumukça, Balkarca, Karayimce, Kırım Tatarcası) (Karadeniz-Hazar Grubu) (Batı Kıpçak Grb.)

ayak-tawlı grubu (Kuzey-Batı / Kıpçak Grubu)

kos- alt grubu (Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca)

jıl alt bölümü (Kazakça)

cıl alt bölümü (Karakalpakça, Kırgızca)

yıl alt bölümü (Nogayca)

kuş- alt grubu (Tatarca, Başkurtça)

süz alt bölümü (Tatarca)

hüz alt bölümü (Baskurtça)

koş- alt grubu (Kumukça, Balkarca, Karayimce, Kırım Tatarcası)

col alt bölümü (Karaçay-Balkarca)

yol alt bölümü (Kumukça, Karayimce, Kırım Tatarcası)

gel alt bölümçüğü (Kumukça)

kel alt bölümçüğü (Karayimce, Kırım Tatarcası)

toğuz alt bölümçüğü (Karayimce)

dokuz alt bölümçüğü (Kırım Tatarcası)

KIPÇAK LEHÇELERİNİN GENEL DİL ÖZELLİKLERİ

1- *l~ş, r~z; s~y* (lir ~ şaz) ses denklikleri ve kelime başı (*s ~ y*) denkliği.

(Kıpçak Lehçeleri “şaz” dil grubu içerisinde ve kelime başı “s ~ y” denkliği itibarıyla “y” /j/c/) bölümündedir.)

2- Kelime başındaki *h* sesinin durumu.

(Kıpçak Lehçeleri kelime başı “h” sesini düşürmüştür: *h > ø*)

3- Eski Türkçe söz içi ve söz sonundaki *d* sesinin durumu.

(Kıpçak Lehçeleri söz içi ve söz sonundaki tarihî “d” sesini “y” sesine dönüştürmüştür. Kıpçak Lehçeleri bugün Türk Dili tasniflerinde “y” grubundadır.)

4- Çok heceli kelimelerin sonundaki *-ıg* ses grubunun durumu.

(Kıpçak Lehçeleri kelime sonu */-ıg, -ig/* ses grubunu */-ı/*’ya dönüştürmüştür. Yani Kıpçak Lehçeleri kelime sonu (*-ğ / -g*) sesini düzenli olarak düşürür. Bu yönüyle Kıpçak Lehçeleri Oğuz Lehçelerine benzer bir özellik gösterir.)

5- İlk hecedeki *-ağ* ses grubunun durumu.

(Kıpçak Lehçelerinde */-ağ/* ses grubu, */-aw, -w, -u/* sesine dönüşür. Tarihi */-ğ, -g/* sesinin erimesi ve dudak *w*’sine dönüşmesi Kıpçak lehçelerinin en önemli karakteristik ses olayıdır.)

6- Kelime başındaki *t*- ünsüzünün durumu.

(Kıpçak Lehçeleri, Eski Türkçe kelime başı “t-” ünsüzünü korumuştur.)

7- Kelime başındaki *k*- ünsüzünün durumu.

(Kıpçak Lehçeleri, Eski Türkçe kelime başı “k-” ünsüzünü korumuştur.)

8- Kelime başındaki *y*- ünsüzünün durumu.

(Kıpçak Lehçeleri, kelime başı “y-” ünsüzünü düzenli olarak “j” veya “c” sesine dönüştürmüştür.)

9- Eklerin başındaki ve sonundaki *g/-ğ, -g/-ğ* seslerinin durumu.

(Kıpçak Lehçeleri, ek başı ve ek sonu “g/-ğ, -g/-ğ” seslerini genelde düşürmüş bazen de */y/, /u, ü/* veya dudak */w/* sesine dönüştürmüştür. Ancak *-gan/-gen* geçmiş zaman sıfat fiil ekindeki “g” sesi korunmuştur.)

10- *bol*- fiilinin durumu.

(Kıpçak Lehçeleri *bol*- fiilindeki “b” sesini korumuştur. Ayrıca Eski Türkçe kelime başı “b” sesi şu iki kelimede korunmuş “*bar-, ber-*” diğerlerinde “m” sesine dönüşmüştür. *ben > men; burun > murın; bin > min vb.*)

11- Eski Türkçe söz içi ve sonundaki *ñ* sesinin durumu.

(Kıpçak Lehçeleri, Eski Türkçe söz içi ve söz sonundaki damak (*ñ*) sesini ağırlıklı olarak korumuştur.)

12. Ünlü yuvarlaklaşmaları.

(Ünlü yuvarlaklaşmaları Kıpçak Lehçelerinin en karakteristik özelliklerindendir. Dudak uyumları bu lehçelerde çok gelişmiştir. Özellikle Kırğızcada son heceye kadar geniş yuvarlak ünlüler bulunabilmektedir.)

13. İkincil uzunlukların veya diftongların oluşması.

(Kayan ünlüler veya ünlü ikizleşmesi “diftong” Kıpçak Lehçelerinde görülebilen bir durumdur.)

14. İlk hecedeki bazı geniş ünlülerin daralması.

(Özellikle kuzey Kıpçak lehçelerinde ilk hecedeki geniş yuvarlak ünlülerin daralması hadisesi önemli bir ses olayıdır: *bol-* > *bul-*; *okı-* > *ukı-* vb.)

15. Açık e (ä) ve kapalı e (è) seslerinin yaygınlığı.

16. Ünsüz uyumlarının çok gelişmiş olması. Eklerin kelimenin son sesine göre sert veya yumuşak tonda biçim değiştirmesi: (-*lar*, -*ler*, -*dar*, -*der*, -*tar*, -*ter*) gibi.

17. Fiil çekimlerinde zarf fiillerden türemiş kip ve zaman eklerinin bolca kullanılması.

18. Türk yazı dillerinden genelde Oğuz lehçelerinde görülen /- (I)yor/, /-(y)AcAK/, /-(M)IŞ/ zaman ekleri yerine yardımcı fiilli birleşik kiplerin ve (-*gan/-gen*) ekinin kullanılması. /-(y)A Tu(r)/, /-(I)p Tu(r)/, /-(I)p jatır/, /-(I)p otır/, /-gAlI tur-/ , /-GAn/ vb.

19. Kıpçak Lehçelerinde yönelme hali eki /-*ka*, -*ke*/, /-*ga*, -*ge*/ şeklindedir. Ancak bu ekler 3. teklik şahıs iyelik ekinin sonra /-*na*, -*ne*/ şeklinde gelmektedir.

20. Şahıs zamirlerinin yönelme çekimlerinde eliptik yapı oluşması: *bana* > *mağan*; *sana* > *sağan*; *ona* > *oğan*.

21. Eski Türkçedeki /-*ıg*, -*ig*/ yükleme halinin son sesini düşürerek /-*nı*, -*ni*/, /-*dı*, -*di*/, /-*tı*, -*ti*/ biçimini alması.

22. Bulunma hali ekinin /-*da*, -*de*/; ayrılma hali ekinin /-*dan*, -*den*/ biçiminde gelmesi.

22. Bazı lehçelerde art damak (k) sesinin gırtlak (h) sesine dönüşmesi: (*k* > *h* *değişimi*).

23. Bazı lehçelerde olumsuzluk ifadesi olarak /*ermez*/ yerine /*değil*/ edatının kullanılabilmesi.

25. Görülen geçmiş zaman birinci çoğul şahıs çekiminin /-*dımız*, -*dimiz*/ yerine /-*dık*, -*dik*/ şeklinde gelmesi.

26. Eski Türkçedeki /-*ıg*, -*ig*/ fiilden isim yapma ekinin son sesini düşürerek /-*uw*, -*üw*, -*w*/ şeklinde mastar ekine dönüşmesi.

Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU